

„ГЕРАЦИТЕ” НА ЕЛИН ПЕЛИН - ПОВЕСТ ЗА РАЗРУШЕНАТА ХАРМОНИЯ

Добрин Добрев

Началото на повестта на Елин Пелин въвежда читателя в един спокоен и хармоничен свят. Това е светът на Гераците. Това е тяхното родово пространство и родово време – подредено, устойчиво, затворено в своята цикличност и сигурност.

Човекът от този свят е цялостен и хармоничен. В него се съчетават различни, дори противоположни качества, които взаимно се уравновесяват и го карат да живее съобразно със законите на здравия смисъл на ежедневието и същевременно в съгласие с

нравствените норми на християнския морал. Нищо пресилено няма в тази човешка душевност. Крайностите са избегнати, защото са опасни за хармоничната цялост на духа. Герака е „пъргав и трудолюбив”, но същевременно е „надарен с ум практичен и с търговски способности”. „Мекото и добро сърце” и склонността да помага на хората са съчетани с качеството „малко скъперник”. „Веселият нрав” у него е съвместен с патриархалната строгост на наставника, който „хока” провинилите се. Направените пари и издигането между съселяните му не са пречка той да поздравява „всички братски”. Така именно повествователят ни представя стария Герак в началото на повестта и до този достоен мъж е и неговата също толкова достойна – спътница в живота – баба Марга. Тази жена е „душата на къщата”, тя олицетворява нейната хармония и чистота. Тя е пазителка на семейното огнище и следи зорко за справедливостта, реда и сговора.

„Цели четиридесет години – от млада булка до старица – тя се движеше в кръчмата между мъже, усмихната, жизнерадостна, кога с хурка и вретено, кога с малко дете на ръце, и никога за нея не се чу лоша дума. Тя не позволяваше в кръчмата кавги и мръсни приказки и пъдеше пияниците... Баба Марга и в къщи беше пълна господарка. Тя обичаше снахите и внучетата си, но се държеше строго с всички и когато кажеше нещо, искаше то да бъде изпълнено. Когато мъмреше или съдеше за нещо синовете си, те, макар и възрастни, стояха пред нея с наведени глави и не възражаваха. Тя тичаше цял ден от кръчмата до къщи, обикаляше из двора да види всичко ли е в ред, хранеше кокошките, свинете и гъските, хокаше ги като хора и когато ги мамеше, гласът ѝ се чуваше по цялата махала.”

Челядта на Гераците живее в „голяма бяла къща”, сред „широк двор, в който може да се смести една махала”. Това родово пространство е ориентирано към сакрализирания пространствен център – къщата е „на лично място”, „сред селото”, тя се вижда „отдалече” и това отдалече е повторено двукратно в едно изречение при описанието на дома на Гераците. И този чуден свят на хармония и съвършенство е ограден околоръст „като кале с бели зидове”, а негово знаме е „високият” и „прав като стрела самотен кичест бор”. Той е изключителен по две причини. Неговата история крие тайнството на светостта – „донесен като малко борче от светите рилски гори”, той е посаден „в незапомнени времена от

прадедите на Гераците". Особена сакрална сила дървото носи и със своето пространствено положение, и със своята изключителност като присъствие – борът е „всред широкия двор“, който пък е „сред селото“, но борът е и „самотен... единственият бор в цялата околия“. Тази изключителност придава особено символно значение на родовото дърво в историята на Гераците. Под неговата сянка не само умират старците на рода, но се и раждат неговите синове, а Геракът има трима сина, „народени един след друг“. Дори и в тази подробност светът на Гераците е видян като хармоничен и безпроблемен – родът не само е продължен, но той е продължен с трима сина, народени бързо и леко един след друг.

Хармонията на описаното битие е хармония на труд („работници – жени, мъже, деца, – се разщракваха нагоре-надолу и се отправяха на дружини към полето“), любов и семеен сговор („двамата бяха живели в обич и доверие, помагаша си и искаха да оставят на децата си добро име и добро наследство“) и ненарушим битиен кръговрат („под сянката на бора умират старци, но и се раждат деца“) и така се затваря жизненият цикъл на рода.

Последният щрих в повестта от този хармоничен свят е описанието на смъртта на баба Марга. Тя умира „съвсем ненадейно“, а до последния миг от своя земен път пазителката на семейното огнище е „запазена, здрава и пъргава“, „със звънлив глас като мома“. Тази красива, лека смърт, доколкото може да бъде красиво и леко напускането на земния свят, е в съгласие с митологичния тип съзнание за хармоничност и представя естественото сближаване на смърт и рождение. Смъртта е съположена с моминския глас. Животът е минал бързо и леко, като сън, и неговото напускане не е трагедия, а отстъпване на място за нов живот, за ново рождение. Моминският глас остава като символ на зачеване в смъртта, символ на постоянния жизнен кръговрат между рождението и умирането.

Смъртта на баба Марга обаче отбелязва края на митологичното време на рода на Гераците и с нея започва тъжната история на този род. Историята на разрушаването на един хармоничен свят, на прекъсването на цикличния кръговрат на натуралното битие и втурването в разрушителната стихия на промените. В новия свят вече няма място за хармонични хора. Той не търпи целостността и няма усет за завършеност. Хармоничната човешка същност на главата на рода – стария Герак – като че ли се разпада на три части. Всеки от неговите синове получава своето духовно наследство, но това наследство, както и наследеният имот, е гибелно в отделеността си от цялото.

Божан е трудолюбив, но това трудолюбие, лишено от противотежестта на другите качества на баща му, постепенно се изражда в скъперничество. Прегорелият цвят на пшениченото зърно по лицето му е подменен от отблясъците на златото.

Полската работа бе неговата стихия. Всичките му грижи и мисли бяха там. Лицето му имаше прегорелия цвят на пшеничено зърно и душата му гледаше небето, облаците и слънцето с надеждите и тревогите на плодородната земя...

Божан сега бе в стихията си. Съблечен по риза, с голяма като паралия сламена шапка на главата си, той се хвъргаше да връзва снопите като върху скъпоценна плячка. Той работеше бързо, неуморно, като че се състезаваше. Той повдигаше всеки вързан сноп, както скъперник повдига торба със злато, и после ги редеше на кръстци със свещенодействие, като че градеше жертвеници...

Божан вършеше и сипваше житото в хамбара си с една трескава алчност и ненаситност. Той събираше класовете, закачени по плета, и зърната, паднали на земята. Гонеше с псувни врабците, които страхливо се застъпваха за своя мъничък дял. Той пъдеше с викове и попръжни и калугерите, и просяците, които идеха с благословия за шепа жито сега, на харман, когато бог толкова изобилно го сипеше, и дълго не можеше да се успокои, като че бяха го нападнали разбойници...

Петър е с меко и добро сърце, но тази мекота на духа без пъргавия ум и пресметливостта на стария Герак се превръща в безволие и слабохарактерност:

Петър, средният син на дядо Йордан, беше пък съвсем друг човек. Той имаше широко и безгрижно сърце, беше голям нехайник, денгубеше се по лов, напиваше се и пущаше вересия – и комуто трябва, и комуто не трябва. По неговото мъничко лице всякога играеше една чиста нехайна усмивка, която го правеше безкрайно обичлив. Той беше наивен, доверчив и способен да даде душата си на оня, който знаеше изкусно да го поласкае и подлъже...

Сега той имаше само земя, широка и коравя земя, с която трябваше да се бори. Труд и нищо друго. Но неговото сърце беше леко, птиче сърце. Той обичаше да живее тъй, само по себе си. Трудът го плашеше. Той гледаше тая обширна бурелива земя, облещена към небето за благодат и мислите му се носеха над нея, черни и нерадостни като орляк врани.

Той почна да мечтае и да пие. Мечтите убиваха волята му за работа. Пиянството го угнетяваше.

Павел е гордостта на баща си. С гъвкав ум и търговски способности, той е призван да продължи семейната традиция, но тези му качества без баланса на другите черти от характера на Герака много бързо деградират в безчувственост и цинизъм:

Павел беше най-малкият син на дядо Йордан. Той беше пъргав, пресметлив и очоваден човек. Някога баща му възлагаше големи надежди на него...

През първите години Павел си дохождаше често в отпуска. През всичкото това време той пиеше със съселяните, караше циганите да му свирят, ловеше бас на големи суми, пееше някакви си мръсни руски песни и на хорото пред всички щипеше булката си за бузите и я караше да не знае къде да се дене от срам...

Само от време на време достигаха в село тъмни слухове, че се пропилил, че станал лош, живеел с държанка и го ударил на разврат.

В новия свят хората са други. Любовта е избягала от човешките сърца. Омразата разкъсва душите на деца, родители, съпрузи, братя. Хармонията е отстъпила място на всеобщото разтление и хаос. Човешките същества започват да губят своята идентичност и усещането си за род. Жените на Божан и Петър не са назовани и са представени като Божаница и Петровица, но това вече не е проява на патриархалната традиция да не се назовават омъжените жени, а лишаване от име, защото те са Божаница и Петровица вече извън рода, който се е разпаднал и в който техните съпрузи също рядко са били назовавани по име и съобразно с традицията са били наричани „големият син на Герака“ и „средният син на Герака“. Многозначително е и обстоятелството, че навсякъде в текста жената на Павел за разлика от несимпатичните си етърви последователно е именувана Елка.

Човешките същества имат два пътя: да се отдадат на страстите и пороците си или да изберат смирението и да се уповават на вярата, надеждата и любовта. И в двата случая обаче те са изхвърлени от митологичния родов космос, който дарява сигурност и топлина със своята хармоничност, и са обречени да бъдат или палачи, или жертви. Елин Пелин симпатизира на тия, които избират пътя на жертвите. Неговото сърце е с тях. Той плаче над страданието им и същевременно поставя акцент върху спасените им души. Тези герои са представени с поредица от определители за святост и чистота:

❖ **физическо страдание**

- ✓ **Елка** – „Скоро след заминаването на Павел Елка се измени страшно. Тя отслабна съвършено. Лицето ѝ увехна и доби жълт, болничав цвят... често тя падаше внезапно в някой кът на къщата или под стряхата, свиваше се на купчинка, лежеше дълго и скимтеше болезнено и страшно, като някое недобито псе”;
- ✓ **Йовка** - „Лицето ѝ бе сухо, бледно, дори прозрачно. Тя боледуваше постоянно. Някакъв незнаен недъг гризеше здравето на това нежно и мило дете и то от ден на ден линееше и съхнеше като цвете, в чийто корен живее червей”;
- ✓ **Маргалака** - „почерняло, измъчено лице”;
- ✓ **Захаринчо** – „момченце с болнав вид”;

❖ **тъжни, замислени очи и благ поглед**

- ✓ **Елка** – „големи жални очи, които гледаха мило и благо”;
- ✓ **Захаринчо** – „тъжно погледна майка си”;
- ✓ **Йовка** - „очите ѝ бяха замислени”;

❖ **чистота, любов и покорство**

- ✓ **Елка** – „чисто сърце”;
- ✓ **Йовка** – „нежно и мило дете... тя всички обичаше и на всички желаше да угоди”;
- ✓ **Захаринчо** – „дете незлобливо, мило”;
- ✓ **дядо Матей** – „душа, пораснала в покорност на съдбата – мека, блага, изпълнена с вяра и надежда, че всяко зло има край”;

❖ **усещане за родство със себеподобните**

- ✓ Елка и Йовка се наричат „сестрице”, за дядо Матей Елка е „чедо”, а самият той за Елка и Захаринчо е „дядо”;

❖ **досег със света на сакралното**

- ✓ **Елка и Йовка** – „в стаята цареше тайнствен полумрак... в иконостаса мигаше кандило и тантелената сянка от отворената резбарска вратичка пред иконата покриваше почти половина стая и трепкаше неспирно”;
- ✓ **Йовка** – „Тя скърбеше в къщи и по цял ден се молеше пред иконостаса на кротката божа майка да прати мир и изцеление на всички”;
- ✓ **Захаринчо** – „спокойно и сладко си спеше в ъгъла под иконостаса”;

✓ **дядо Матей към Елка** – „аз ще те заведа на Сеславския манастир, да се помолиш на чудотворния образ на света Богородичка“;

❖ **безтелесност**

✓ **Елка** - „между тях се мяркаше Елка като далечна сянка, като странно безтелесно видение“,

✓ **Йовка** – „болната седеше на постелята си слаба, бледа, сякаш че хрупкото ѝ тяло не беше в дрехите ѝ“;

✓ **дядо Матей** – „дядо Маргалак се мяркаше като пустинник“;

❖ **святост**

✓ **Елка** - „светица е станала“, „святотвидение“;

✓ **Йовка** - „лицето ѝ приличаше на светица“,

✓ **дядо Матей** – „брада на светец“, „ангел пазител“; внучетата на Герака имат „хвъркати бели душици“;

❖ **принадлежност към света на птиците**

✓ **Елка** - „приличаше на гугугка“, „поглед на подплашена гугугка“, „краищата на бялата ѝ пребрадка се развяваха като крилата на гълъб“, „краищата на пребрадката ѝ още трептяха като крилца“;

✓ **внучетата на Герака** – „хвъркати бели душици“.

Във връзка с последната характеристика е необходимо да се подчертае, че в повестта „Гераците“ е особено последователно разгърната темата за птичето и за съдбата на птичия род. Още родовото име Гераците отправя към тази тема, но едва ли има основание в твърденията, че диалектната дума „герак“, която е название на мощна хищна птица, намеква за хищническата експлоататорска природа на дядо Йордан. Всъщност в митологичното мислене на българина и неговия фолклор, които отразяват и традициите на европейската култура, хищната птица е царска птица, тя е владетел на небесната вис и е маркирана с положителни етически и естетически стойности. Птичият род (и естествено най-вече неговият цар – мощният орел, сокол, ястреб и т.н.) е сакрализиран още в най-дълбока древност чрез широко известния мит за световното дърво. Според този мит космосът е видян като гигантско дърво, в чиито клони е свила гнездо божествената птица, олицетворяваща силите на доброто и хармонията, и чиито корени са прегризвани от силите на хаоса и злото, символизиращи чрез змията.

Тази древна митологична схема интерпретаторът с удивление открива богато оркестрирана и разгърната във всички структурни нива на „Гераците“. Нейното присъствие е подчинено на общия тон на повестта, на болката от изчезващата хармония и носталгията по оня митологичен свят, в който световният ред не е нарушен и хаосът още не е проникнал в клоните на световното дърво.

С изключителен усет за художествената памет на своите читатели Елин Пелин представя разрушаването на реда и идването на силите на хаоса чрез символните стойности на темата за родовото дърво, която е вариант на митологемата за световното дърво поради обстоятелството, че в повестта родовият Космос на Гераците е видян като модел на тенденциите в световния ред. „Семейното знаме“ – борът, донесен от светите рилски пустини, символизира съдбата на птичия род и в дни на ред и хармония, и в дни на разруха:

От стрехите на плевника се вдигаха облак гълъби и отлитаха към стърнищата. Ситни врабчета се боричкаха в клоните на бора. Работници – жени, мъже, деца – се разщракаха нагоре-надолу и се отправяха на дружини към полето.

После той слизаше бавно по стълбите, разхождаше се малко из двора, поглеждаше слънцето, да види кое време е, зяпаше с равнодушно любопитство върха на големия бор, пълен с врабчета, излизаше на пътя, поглеждаше още един път слънцето и тръгваше лениво по кръчмите да дири живи хора.

Идеше есента. В стаята на Елка вятърът хвърляше от време на време по няколко жълти листа. Децата и момите се кичеха вече с есенни корави цветя с печални болезнени шарки. Старият бор плачевно шумеше нощем и съскаше, като че в клоните му се бореха змии.

„Кичестият бор“ е станал „старият бор“. Излязло извън митологичното време на цикъла, непромененото през вековете дърво е остаряло в историческото време и неговата съдба е предопределена. Борът вече не е знаме на хармонията, любовта и разбирателството. Хаосът на раздорите (змиите в клоните) го е обсебил и накрая той е отсечен от Петър и повален в калта. Много по-важно е обаче, че промените в символните измерения на бора представят деградацията на птичий род. Семейният герб (птиците в клоните на дървото) и семейното име, които са свързани с подредбата на един митологичен космос, са изместени от силите на безпорядъка на един нов свят, който превръща птичите души в змийски. Тук е необходимо да се отбележи и извънредно високата честота на поява в повестта на думата „душа“. Социологическата критика твърди, че повестта на Елин Пелин разказва за промените в обществото, но по-скоро тя е повед за промените в човешката душа, тази душа, от чието яйце се излюпва или птица, или змия. И когато Герака мисли горестно за своята съдба и за съдбата на своите деца, той стига до извода, че „доброто и злото се излюпват в душата на човека“. В хармоничния свят на братска любов и сговор душите са птичи, но смъртта на баба Марга, съпроводена съобразно с митологичната традиция на цикличността с рождение, „ражда“ не плодове на любовта, а „завист между снахите“ и „недоверие между братята“. В техните души се е излюпило злото и родът на птиците се превръща в род на змиите. От този момент семейният живот в дома на Гераците е маркиран изцяло със символите на хаоса и разделението:

В къщи изпълзяха като змии незначайно откъде, сръдни, недоразумения, крамоли и отровиха мекия домашен покой, сладко сгряван толкова дълги години от любогрейната топлина на общото огнище.

Те шетаха из къщи начумерени и фучаха като змии. Тяхната злоба се изливаше върху главите на децата и най-много върху тихата, нежната, блага и мечтателна Елка – невеста на най-малкия дядов Йорданов син Павел.

Братската любов е изместена от злоба и омраза. Тия, които са призвани по общата си родова принадлежност да живеят в хармония, се гледат с „каиновска неприязън“ и „фучат като змии“. Любовните думи са заменени с клетви и обиди („змия“, „змии да раждаш“, „змии очите ти да изпият“). Птичий род губи своя образ. Неговото пространство все повече се превръща в пространство на злото. Символиката на порока и хаоса става все по-плътна.¹ В този свят на озлобление дори патриархът на рода губи своята идентичност. За него в един момент повествователят казва: „дълго време в душата му се бореха клетвата и прошката“ и в тази борба между смирението, което води към храма, и озлоблението в душата

на стареца се излюпва злото. Той забравя прошката и проклина душата на свое дете: „Проклет да е! Проклет да е душата му!“. Тази клетва застига и неговата душа. Гордият герак, волната и царствена птица, се превръща в стара змия.

Пъргав и трудолюбив, той бе работил през целия си живот и бе сполучил да удвои и утрои имотите, останали от баща му. Надарен с ум, практичен и с търговски способности, той бе съумял да направи и пари и да се издигне между съселяните си като пръв човек. Той имаше меко и добро сърце. И макар да беше малко скъперник, не беше строг в сметките си, помагаше на хората и се грижеше за селските работи. Затова всички го обичаха и почитаха.

Смъртта на баба Марга, постъпките на Павел и караниците в къщи съвсем сломиха здравата душа на стария Герак. По неговото кръгло и благо лице тия житейски несгоди изписаха дълбоки бръчки. Посивялата му глава се наведе към земята и сякаш се всади в плещите му. Стъпките му станаха тежки и бавни, погледът -виновен. Веселият му нрав се изгуби, сърцето му стана тъжно, лицето замислено.

Кметът и Герака отидоха в общината и дълго си говориха насаме. След това дядо Йордан се върна в къщи с наведена глава.

След колата вървяха няколко баби и дядо Йордан, съкрушен и отчаян. Хората дълго време не бяха го виждали и сега се чудеха, като го гледаха грохнал и побелял, отслабнал, с увиснали бръчки и повехнало лице.

Той дотегна на всички. Никой вече го не жалеше.

А старият Герак съвсем грохна. Той с мъка се извличаше на слънцето, печеше се като стара змия и постоянно се оплакваше, че е студено.

Веднъж през един пролетен ден, хубав, топъл и светъл, Геракът бе се извлякъл пред вратата на кръчмата си и лежеше по очите си на припек...Около главата му бръмчаха рояк мухи.

- Я, той е умрял! Съвсем, съвсем изстинал!

Темата за превръщанията на птичия род звучи последователно и в историята на Павел. Неколкократно неговото напускане на дома и същевременно приказките за вероятното му завръщане са коментирани чрез символиката на гнездото:

-... Па и за Павел не мисли толкова. И нему ще му дойде умът в главата. Ще се прибере и той. Тя, птичката – нищо животно, па и тя не забравя гнездото си!;

- То птичката, Йордане, дете се е мътила, тамо ще си отиде – заговори дядо Маргалак... – Ще зарадваш баща си, Павелчо, и булката ще се утеша, и Захаринчо, и...;

Защо беше дошъл Павел? Той имаше само петнадесетдневен отпуск. Не изглеждаше, че тук го е довело желанието да види родното си гнездо, близките си, жена си и детето си.

Особено място в оркестрирането на митологемата за родовото дърво заема и едно описание на Йовка:

Тя боледуваше постоянно. Някакъв незнаен недъг гризеше здравето на това нежно и мило дете и то от ден на ден линееше и съхнеше като цвете, в чийто корен живее червей.

Страданията на Йовка са съотнесени преди всичко с клетвите и укорите, със съскането на змиите, на злото в дома на Гераците. Червеят (змията) на омразата измъчва състрадателната и обичлива душа на „това нежно и мило дете“.

Силите на хаоса превръщат света на хармонията и чистотата („голяма бяла къща“, „бели зидове“, „хвъркати бели душици“, „белите ръкави... на Елка“, „дядо Маргалак... заклати бялата си като сняг глава“, „в стаята на Йовка... беше тихо и чисто“) в свят на кал и мръсотия. Нечистоплътни са хората: „При нея идеха само няколко стари жени... с ръце мушнати в широките ръкави на кирливите си ризи...“. Нечистоплътни са душите им: „Тия думи на стареца не трогнаха Павел, напротив, от тях той почувства в душата си нещо пъпливо, блудкаво, като че някой плю в нея. И обхвана го едно лигаво и тъпо разкажание, че се е върнал тук“. Нечист и разлагащ се е целият нов свят: „Пътищата бяха кални и хората се събираха по кръчмите като мухи, пиеха и приказваха за лошото време, за запалени снопи и гниеци невързани ръкойки.“

На мястото на „правото като стрела“, устремено към сакралната небесна вис родово дърво, се появява „мръсен трап, помийник, в който се ваят свине“. Символиката на този трап (намек за подземните селения на злото), разрухата и порока се подсилва от ред детайли в повестта. В циничното писмо на Любича Павел е наречен свиня („Да не мислиш ти, свиньо бугарска, че ко доджеш без паре, я че тебе да узму...“). Още по-любопитни са намеците за „свинското“ поведение на Божан: „Ило Търсиопашката се кълнеше, че видял как Божан събрал няколко динени кори, хвърлени на пътя, и лакомо изял остатъка по тях, като ги изстъргал тънко с ножчето си“.

Рушенето на хармоничния свят е рушене не само на човешките личности, но и на общото пространство, на общия бит, на общия родов космос. В повестта символите на хармонията един по един са заменени от символите на хаоса и разтлението:

✓ къщата, дворът и земите са поделени („Подир някоя година от обширния двор на Гераците не остана нищо. Той бе разделен, преграден и по него безразборно се издигаха недоправени плевници, сайванти, купи със сено. Навсякъде личаха локви и боклуци“; „Дядо Йордан влизаше рядко в къщи. Къщата му се виждаше грозна и проклета“);

✓ белите и здрави като кале зидове, защитаващи родовото пространство, са заменени от грозните плетове, с които особено старателно се огражда от близките си Божан („Божан още на другия ден отдели с плет своя двор...“; „Божан не дойде на погребението. Той ограждаше някаква си нива във от селото. Шествието, отивайки за гробищата, мина покрай него. Той свали шапка като чужд и щом заминаха, пак почна работата си“);

✓ общото огнище е загаснало („На Петър му беше мъчно. На своето собствено ново огнище той гледаше без ищах.“; „В къщи изпълзяха като змии, незнайно откъде, сръдни, недоразумения, крамоли и отровиха мекия домашен покой, сладко сгряван толкова дълги години от любогрейната топлина на общото огнище“);

✓ общата софра е разделена („Понеже синовете му нарушиха стария обичай да ядат всички заедно на софрата, а се явяваха кой когато си ще или никак се не явяваха, то и старецът не седнаше редовно“);

✓ общият път на рода е невъзможен („Косата на дядо Йордан бързо посребря, неговата силна господарска ръка отслабна, отпусна юздите и домашната колесница, която вървеше толкова равно и спокойно, изскочи

от пътя си и затрополи по камъняка”) и усилията на стария Герак да поправи скъсания оглавник са напразни (“Дядо Йордан държеше оглавника в отпуснатите си ръце и не можеше да се нагледа на своя син и добрината на снахите му, и тяхната радост, която в тая минута той не намираше престорена, топяха сърцето му и той забравяше в душата си обидното минало... Старецът, изненадан от внезапната злост на двете си снахи, седна на прага наскърбен и мълчаливо почна да поправя скъсания оглавник”);

✓ общите пари са откраднати (“В къщата на Гераците стана непоносимо и тежко. Като че не парите на стареца, а честта на целия дом беше открадната. Божан беше дал Петър и Павел в съд за побой”).

Особена смислопораждаща функция всред изброените символи имат парите. Социологическата критика под влияние на своето предубеждение към имотността разглежда темата за парите в повестта еднозначно. Стига се дори до там, че се разсъждава без никакви съмнения и задръжки за експлоататорската същност на Герака. Внимателният прочит на текста на повестта обаче показва едно много симптоматично разделение – парите са видени в света на хармония, човешка любов и разбирателство като добра сила /”Старият Герак излизаше полека от своята тъмна, нерадостна стая, в която не обитаваше вече златният дух на неговото съкровище”/, а в света на разтление, егоизъм и омраза като зло /”Божан, Божан да е жив, той ще хване златния дявол за опашката”/.

Общите пари са символ на общото благополучие, семейната чест и обществения престиж. Показателно е, че и смъртта на баба Марга, и открадването на парите са определени като изчезване на „дух” от къщата – в единия случай „добрият и строгият”, в другия – „златният”. „Златният дух” на семейното „съкровище” при досега с Божан се превръща в „златен дявол”. И в случая подмяната на ценностите е резултат от нарушената хармония. Тук читателят неволно започва да си припомня приказката за ламята, тримата братя и златната ябълка, в която семейната чест е спасена от най-малкия брат, получил в края на историята като награда за съобразителността и смелостта си една хубавица за жена. Твърде много са съвпаденията, за да не се види, че при изобразяването на разтлението в света на Гераците стойностите на този фолклорен текст (съзнателно или не от страна на автора) просто са обърнати. В повестта братята също са трима, като най-малкият е женен за хубавица (този факт се подсилва от преакцентуваната грозота на Божаница – жената на големия брат), има родово дърво и злато, има и зинала ламя (“всеки зинал като ламя”), но красивата приказка е видяна в кривото огледало на света на злото – пазачите на златото го открадват (те носят ламята в себе си/, семейната чест е подложена на поругание пред всички, а любовта умъртвена /хубавата жена на най-малкия брат умира заради него).

Особено горестно звучат тези части от повестта, в които се говори за мъртвата любов. Хармоничният свят на любовта между мъж и жена, бащи и деца, братя и сестри е безвъзвратно изчезнал. Домът на Гераците е бил гнездо на любов (“Двамата бяха живели в обич и доверие”, „Павел я обичаше страстно”), но тази любов е напуснала човешките сърца и „хората не са вече братя”. Дяволът е отворил в човешките души „бакалница и търгува с доброто и злото.”

Не кръчмата, както сочат някои интерпретатори, а бакалницата е символът на новата нравственост. Тази кръчма, в която пълновластен господар е „добрият и строгият дух” на баба Марга и в която обитава „златният дух” на семейното

съкровище, е част от хармоничния патриархален свят. Тя е място за веселие, но в нея не се допускат пияниците и не звучат груби думи: баба Марга „не позволяваше в кръчмата кавги и мръсни приказки и пъдеше пияниците“. Нелогично е този подреден свят да бъде свързан с пиянското падение на Петър, Павел и Божаница, което е продукт на света на разтлението.² Именно в този свят кръчмата става тъжна и пуста като душата на Герака („В тая кръчма, мрачна, пуста, неприветлива и тъжна като неговата душа, беше тихо и пусто, не достигаше никакъв шум ни от улицата, ни от къщи и той можеше спокойно да се предава на своите мисли“) и вече не е като украшение на белия зидан пръстен на родовото пространство („А сам дядо Йордан държеше кръчмата, едно старо, ниско и дълго здание до пътя, което стоеше като глава и камък на големия зидан пръстен, който обграждаше двора“). -Това хармонично пространство е разрушено и разтлението обхваща и кръчмата. Тя е „затворена“, „хванала паяжина“, „глуха“, „пуста“ и „тъмна“. В нея Елка е „като в гроб“, а старецът като в „затвор“. Само от време на време този свят на разтление се осветява от моментна надежда: „През дупките на затворените кепенци влизаха игриви слънчеви лъчи, падаха върху прашните предмети из кръчмата и полека-лека се местеха, местеха се, докато съвсем изчезваха и вътре ставаше тъмно. Старецът вдигаше глава, озърташе се, сякаш търсеше тия зари и търкаше челото си като човек, излъган от някой сън“.

Не кръчмата, а бакалницата е пространственият определител на новия свят. Неслучайно Павел мотивира пред баща си нуждата си от пари с желание да открие „нещо като бакалница“. Парите от кръчмата, която е място за веселби и радости, вече са предназначени за бакалница. Същевременно Божан е с типичен манталитет на бакалин: „Той се пазареше дълго..., караше се, сърдеше се и след като получи парите, броеше ги с треперещи ръце три-четири пъти, да не би да са го излъгали“. Душите на братята са вече бакалски души, изцяло обсебени от дявола и продаването и продажността³ са ключови думи към човешката им същност.

Злото обръща ценностите и светът на християнската любов е разрушен точно от тези, чиито имена напомнят за светото тайнство – Божан (бог), Петър (апостол Петър) и Павел (апостол Павел). Иронията в играта с имената е засилена от факта, че именно Божан демонстрира най-ярко липсата на християнщина. Той гони с псувни и викове божиите пратеници (врабците, просяците и калугерите), „които страхливо се застъпват за своя мъничък дял“ от изобилната реколта. „Врабците трохици“ се зловидят на най-големия син на Герака. Големият птичи род е забравен от него и в сърцето му бялата хвърката любов е изместена от змийския съсък и звъна на монетите на дяволската бакалница.

Хаосът и злото изпепеляват човешките сърца и само птичите души на малките внучета, Йовка и дядо Матей напомнят за отминалия красив свят на пълните с врабчета клони на свещеното дърво. В един момент страдащият Герак съзира пътя към храма („Дядо Йордан втренчи поглед надолу към селото, дете между четири високи стройни тополи се издигаше синята селска черква с червен керемиден покрив, високо на който блестеше като звезда кръстът, и дълго и неподвижно гледа нататък“), но силите му не стигат да закрачи по него. До извора на братската любов се докосва и Павел („Веднъж Павел, като обиколи жътварите и се повайва около тях, отби се в съседната долина и седна на сянка до студеното кладенче, което извираше изпод старите корени на трите дъба братя“), но

разкапаната му душа не се пречиства. Светът е безвъзвратно заразен от злото и проникнат от силите на хаоса и разтлението.⁴

Единственият светъл лъч в повестта е плахият намек, че червеят в корените на нежното цвете на любовта е може би мъртъв: „Йовка се оправи и почна да момува, но все още беше слаба и хилава”.

БЕЛЕЖКИ:

1. Символиката на злото не се изчерпва само с темата за змията. В повестта са използвани и други символни определители, за да бъде представена нравствената деградация на героите. За Божан хората казват: „Каква лисица е той! Преструва се на светия”. Божаница е с „походка на змия”. А старият Герак нарича своите синове кучета, прокълнава ги („Избийте се, кучета! Избийте се! По-добре да не сте се пръкнали!”), а след това в пустата кръчма е „като някой затворен звяр”. Над всичко това се налага и констатацията: „Всеки е зинал като ламя”.

2. В картината на хармоничния митологичен космос нито веднъж кръчмата на Гераците не е свързана с темата за пианството, като същевременно твърде силен е акцентът върху благопристойния дух на това място (в кръчмата няма кавги и мръсни приказки, а пианиците са гонени). В пълен контраст е решена темата за пианството в света на разтлението (хората се сбират по кръчмите като мухи, пианият Павел пее мръсни руски песни, Петровица измъква с клетви пиания си мъж от кръчмата, Божаница се запива с дни, след скандали и побоища в дома ѝ).

3. Продаването и продажността характеризират чуждото пространство на града, убиващо любовта. Който влезе в досег с него, е обречен. Обречени са и дъщерята на Маргалака, и Павел, и дори невинната Елка, която е живяла „една зима” в града. Жертва на града са и бездуховният Божан, превърнал се в продаващ и продажен бакалин, и загубилият нравствени устои Петър, чиято отчаяна душа „мирише на ракия”.

4. Особени смислови импликации има и обстоятелството, че тази последна среща на бащата и любимия му син с вярата, надеждата и любовта е поместена в абсолютния център на повестта, а случката с кражбата на парите – в златното сечение на текста.